

تفسیر موضوعی قرآن کریم

گروه معارف دانشگاه علم و صنعت
استاد : نفیسه شمس

❖ دانش تفسیر

مصدر است از ریشه « ف س ر » باب تفعیل (ثلاثی مزید) به معنای روشن نمودن و پرده برداشتن و بیان است.

دانش تفسیر : دانشی که به کمک آن ، مفاهیم و معارف قرآن آشکار و دستورها و پندها و حکمت های آن استخراج می گردد. بنابراین تفسیر ، نوعی تلاش فکری به منظور بیان معانی آیات قرآن و کشف مقاصد و مفاهیم آنهاست.

❖ شیوه های نگارش تفسیر قرآن

✓ تفسیر ترتیبی

✓ تفسیر موضوعی

❖ اصلی ترین روش های تفسیری

✓ تفسیر نقلی (روایی _ قرآن به قرآن)

✓ اجتهادی (استدلال و اندیشه ورزی)

➤ قرآن

معنای قرآن :

به دو وجه میتوان واژه «قرآن» را معنی کرد

- «قرآن» بعنوان اسمی جامد و غیر مشتق ، بدون آنکه پیشینه استعمال در زبان عرب داشته باشد، خداوند بعنوان اسم خاص برای کتابی که بر پیامبرش نازل کرده ، بکاربرده است . مانند کتابهای پیشین همچون تورات و انجیل.

«قرآن» بعنوان اسم مشتق از

✓ قرء : جمع کردن ---- قرأت الماء فی الحوض یعنی آب را در حوض جمع کردم

قرء - قرآن = این کتاب تمام ثمرات کتب آسمانی پیشین را در خود جمع کرده است.

✓ قرء : تلاوت کردن ---- قرأت الكتاب یعنی کتاب را خواندم

قرء - قرآن = این کتاب خواندنی است یعنی بر پیامبر خدا خوانده شده و نیز برای فهم و درک آن باید خوانده شود.

➤ وحی

در لغت شناسی عرب واژه وحی به دو معنی آمده است :

1. خفا و پنهانی 2. سرعت و تندی

ابن فارس : وحی ، تعلیم پنهانی است . (ابن فارس ، احمد ، مقاییس اللغة ، ج 6 ، ص 93)

راغب اصفهانی : وحی اشاره سریع است و به همین جهت به آنچه که با رمز و اشاره بیان میشود وحی

میگویند. (راغب اصفهانی ، حسین بن محمد ، مفردات راغب ص 515)

تعریف اصطلاحی وحی

وحی در اصطلاح ، ارتباطی معنوی است جهت دریافت پیام آسمانی از راه اتصال با عالم غیب

علامه طباطبایی : «وحی ، یک نوع سخن گفتن آسمانی است که از راه حس ، و تفکر عقلی درک

نمیشود، بلکه درک و شعور دیگری است که در برخی افراد ، به مشیت الهی پیدا میشود و دستورات غیبی را

که از راه حس و عقل ، پنهان است از وحی و تعلیم الهی دریافت میکند .» (علامه

طباطبایی ، محمد حسین ، قرآن در اسلام ، ص 85)

➤ کاربردهای کلمه وحی در قرآن

- **وحی نبوت** (انا اوحینا الیک کما اوحینا الی نوح والنبین من بعده... نساء 163) بیشترین و 70 مرتبه
- **قوانین تکوینی** (و اوحی فی کل سماء امرها... / فصلت 12)
- **ادراکات غریزی** (واوحی ربک الی النحل ان اتخذی من الجبال بیوتا... / نحل 68)
- **الهامات قلبی** (واوحینا الی ام موسی ان ارضعیه... قصص 7 / واذ اوحیت الی الحواریین... مائده 111 / و اوحینا الیه لتنبئنهم بامرهم هذا... یوسف 15)
- **القائات شیطانی** (یوحی بعضهم الی بعض... انعام 112 / وان الشیاطین لیوحون الی اولیائهم لیجادلوکم... انعام 21)

• تفاوت مصادیق وحی ربانی و شیطانی

مصادیق وحی ربانی در یک حقیقت باهم اشتراک دارند و آن عبارت است از هدایت و راه یابی الهی ، حقیقت یابی و
و مصادیق وحی شیطانی القائات گمراه کننده ، ناامیدی، وسوسه ، فراموشی و سرگردانی است.(در خواب یا بیداری)

➤ ویژگی های وحی نبوت

- ✓ منبع وحی ، همان منبع و منشاء خلقت است . منبع وحی ، خداوند مهربان و خالق آسمان و زمین و انسان و تمام کائنات است. خواه با واسطه (فرشته وحی) و خواه بی واسطه
- این ویژگی، وحی را از نبوغ متمایز میسازد زیرا نبوغ از درون خود فرد سرچشمه میگیرد ولی وحی از بیرون و از سرچشمه نبوغ آفرین و نابغه آفرین خداوندی است و پیامبر دریافت کننده و خداوند متعال تعلیم دهنده است.
- ✓ خود آگاهی و هشیاری نبی در هنگام دریافت تعالیم و حیانی ، به این معنی که در وحی نبوت ، نبی خدا میداند که این تعالیم را از طرف چه کسی دریافت میکند و شاید اساسی ترین تفاوت وحی و الهام در همین است که در الهامات قلبی، دریافت کننده الهامات دقیقاً متوجه منبع الهام نمیشود. الهامات

قلبی برانسانهای پاک سرشت که آمادگی درونی بالایی دارند نیز وارد میشود اما وحی تنها مخصوص انسانهای منتخبی است که از طرف پروردگار بعنوان پیامبر برگزیده شده اند.

➤ وحيانی بودن قرآن

قرآن سخن خداوند است که از طریق فرشته وحی بر قلب نازنین رسول خدا نازل شده و الفاظ آن نیز الهی میباشد.

دلایل عقلی

✓ امی بودن رسول خدا

امی بودن به معنای معلم ندیدن و مکتب نرفتن است و نه به معنای بیسوادی پیامبر خدا به اراده و تقدیر الهی ، مکتب نرفته بودند تا برهمگان ثابت شود آنچه ایشان بعنوان قرآن بر زبان می آورند نه حاصل تدریس استادی به ایشان بوده و نه برداشت ایشان از مطالعه کتابهای پیشین و نه متن ادبی و علمی که خود ایشان پیشتر از این تهیه کرده اند. بلکه باهرمناسبتی و با هرسببی ، آیاتی برایشان نازل میشد و حضرتش تنها انتقال دهنده آن آیات الهی به مردم بودند. و هیچ دخل و تصرفی در الفاظ و عبارات آن نداشته اند چرا که تاپیش از این نیز به امانتداری و صداقت زبانزد بوده اند.

(بر جمال پاکش صلوات)

✓ اعجاز قرآن (فصاحت و بلاغت / اخبار غیبی / اعجازهای علمی)

اعجازهای ادبی قرآن که موجب شگفتی بزرگترین ادیبان و زبان شناسان مسلط به زبان عربی بود موجب شد تا بسیاری از آنان نسبت به این موضوع اظهار شگفتی نمایند و برخی از این رهگذر ، به پیامبر خدا ایمان آوردند . همانطور که ساحران فرعون با اشراف به دانش خود در زمینه سحر و جادو ، براحته دریافتند که اژدها شدن عصای موسی سحر نیست بلکه از هر سحری بالاتر است و معجزه نبوت موسی است و در همان لحظه به او ایمان آوردند، بسیاری از ادباء نیز در زمان رسول خدا با

اشراف بر ادبیات و اصول ادبیانه عربی ، با مشاهده شگفت انگیز بودن و اعجاز کلامی وادبی قرآن ، به غیر انسانی و بلکه الهی بودن آن اعتراف نمودند.

✓ تحدی

تحدی در لغت به معنای به مبارزه طلبیدن و معارضه طلبی است و در اصطلاح ، یک واقعیت تاریخی است که عبارت است از فراخوان خداوند برای مخالفان و منکران وحیانی بودن قرآن ، که اگر ادعا میکنند این قرآن کلام خدانیست و سخن بشر است خودشان و تمام دانشمندان و همه راه های دیگرشان را بکارگیرند و نظیر آن را بیاورند .

تحدی به سه صورت در آیات قرآن آمده است :
به کل قرآن ، ده سوره ، یک سوره (تحدی و هم آورد طلبی قرآن در بعد لفظی آن است)

دلایل نقلی

✓ آیات متعددی از قرآن کریم که خود دلالت بر این موضوع دارند که هرآنچه نبی خدا بر زبان می آورد بعنوان کلام الهی ، همان وحی است و کلمه از خود بر آن نمی افزاید که اگر چنین میکرد خداوند رگ قلبش را قطع میکرد(حاقه 46) و این حکایت از امانتداری رسول خدا و غیرت خداوند بر سلامت کلامش و اراده او بر مصونیت قرآن از کوچکترین تحریف لفظی دارد...
و ماینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی علمه شدیدالقوی
ترجمه :او از روی هوای نفس حرف نمیرند وهرآنچه بر زبان می آورد وحی است که براو وحی شده که آنرا خداوند صاحب شدیدترین قدرتها به او یاد داده است. (نجم 3و4و5)

✓ از نظر لغت ، قرائت ؛ یعنی بازگو کردن عبارت و الفاظی که دیگری تنظیم کرده باشد و اگر الفاظ و عبارات از خود او باشد کلمه «قرائت» بکار نمی‌رود بلکه «تکلم» نامیده می‌شود. تلاوت نیز از همان جنس کاربرد را دارد.

در آیات قرآن کریم نیز پیامبر خدا به قرائت و تلاوت قرآن امر شده اند نه تکلم و سخنوری...
(نحل 98 / اسراء 45 / اسراء 106 / اعلی 6 / جمعه 2 / نمل 92 / کهف 27 / توبه 6 / فتح 15)

➤ جامعیت قرآن کریم

جامعیت: به معنای فراگیر بودن و شمول می باشد.

قلمرو: ناحیه و نواحی حکمرانی

قلمرو قرآن: گستره موضوعات و مسائل است که شامل دو جهت می‌شود

جامعیت موضوعی

سوال: آیا تمام مسائل دنیوی و اخروی انسان در قلمرو قرآن جای می‌گیرد؟

آیا قرآن کریم درباره موضوعات ، به تمام جزئیات و روشها پرداخته یا فقط به بیان کلیات و محورهای آن اشاره کرده است؟

جواب: هدف از نزول قرآن هدایت بشر و سعادت و کمال اخلاقی و معنوی است.

تمامی بایدها و نبایدهای ارزشی و ضد ارزشی ، ترسیم اخلاق و شخصیت متعالی انسان و نیز خطوط قرمز اخلاق بشر ، احکام و تعالیم مدنی و حقوق و وظایف انسانها نسبت به یکدیگر ، تعریف خانواده ، ازدواج و فرزندآوری ، تصحیح نوع جهان بینی آدمی و ایجاد خودپنداره درست و نیز آینده نگری و بالندگی انگیزه های متعالی ، بیان شیوای داستانهایی از گذشتگان که درسهایی برای امروز بشریت است ، (هدی للناس _ شفاء لما فی الصدور _ لتحکم بین الناس) و همه و همه نشان از جامعیت قرآن در هدایتگری و انسان سازی دارد.

قرآن بصورت کلی همه چیز را برای انسان بیان کرده و بیان تفسیر و تاویل و جزئیات را برعهده پیامبر خاتم و ائمه طاهرين نهاده است.

برای مسائل دنیوی تا آنجاییکه ، عقل بشر ممکن الخطا باشد و اشتراک و تضاد مسائل دنیوی و اخروی مطرح باشد ، درقرآن کریم راهنمایی واحکامی آمده است اما برای تمام جزئیات نمیتوان از قلمرو قرآن انتظار پاسخگویی داشت. چراکه آنچه از ابزار عقل و اندیشه و اختیار که خداوند به انسان بخشیده میتواند تامین کننده رفاه و پیشرفت امور مادی و دنیایی او باشد . همچنین غرایز و فطرت نیز در برخی امور هدایتگر امور دنیایی انسانند. بنابراین قرآن کریم که مسئولیت اصلی اش هدایت بشر است تنها در مواردیکه نیاز به ارائه نسخه نجات بخش در زمینه دنیایی بوده تابشیریت دچار انحطاط نشود در آن زمینه مادی نیز دستورات و راهنمایی هایش را بیان فرموده است.

مثلا کشش و میل بین دوجنس مخالف که گاهی باعشق وگاهی با شهوات توأم است ، بصورت غریزی در بشر وجود دارد و نیازی به توصیه به عشق و شهوت نبوده اما جهت دهی آن به سمت ازدواج و خودداری های عقیفانه ، یکی از تعالیم نجات بخش قرآن برای جلوگیری از اضمحلال نسل بشر و سلامت جسم و روان او بوده است.

مثال دیگر آنکه خداوند ، خود را روزی دهنده بندگان معرفی کرده و فرموده که از راه حلال و پاک کسب درآمد کنید ، اما نوع کسب را محدود نکرده و به جزئیات ورود نکرده و آن باتوجه به عقل و علاقه و شرایط هر فرد میتواند متفاوت باشد ، نوع فعالیت اقتصادی امری است که از عهده عقل و غریزه بر می آید اما خطوط قرمز واحکام کلی مانند حرمت ربا ، نهی از کم فروشی و پرهیز از دروغ ، که ابزار رشد و تعالی اخلاقی بشر است را در زمینه اقتصاد ، بیان فرموده است.

نتیجه آنکه : قرآن برای هدایت و سعادت و آرامش وامنیت روح و روان بشر ماموریت دارد نه صفر تا صد دنیایی وی !

و در زمینه هدایتگری که ماموریت اصلی اش است ، تنها کتاب جامع و کامل آسمانی برجای مانده میباشد .

قلمرو مکانی : گستره مکانی پیام و دعوت قرآن که مربوط به «جهانی بودن» آن برای همه اهل زمین است. (انزل فيه القرآن هدی للناس _ یا ایها الناس قد جائتکم موعظه من ربکم وشفاء لما فی الصدور)

قلمرو زمانی : استمرار دعوت قرآن در گستره زمان که با عنوان «جاودانگی» قرآن از آن یاد میشود. قرآن کریم جاودانه است و تا پایان دنیا استمرار هدایتگرانه خواهد داشت .
به دلایل زیر :

1. بیان قرآن ، احکام و تعالیم روح بخش آن ، به نوعی بیان شده ، که در همه اعصار و زمانها قابل اجرا و فهم است و این خود از معجزات این کتاب الهی است. مثلا حکم پوشش به عنوان حجاب ، حد

پوشش را بیان کرده (پوشاندن سروگردن و بدن بجز صورت و دو دست تامچ) و کلیات عفت که شامل کنترل نگاه و حفظ دامن و نیز جلب توجه نکردن دختران با خودارایی و عشوہ در کلام و.... را فرموده است. اینها چهارچوب و روشن کننده روابط بوده و عدم رعایت آن نکات روانشناسانه، نقاط آغازین انحرافات جنسی است. هشدار داده شده و نگرش رابطه صحیح و پوشش درست در وحی بیان شده اما نوع پوشش، رنگ، جنس و مدل آن، چیزی نیست که قرآن در آن مداخله کرده باشد. آنکس که از قرآن راه حیا را مطالعه کرده باشد خواهد توانست باسلیقه خود و باتوجه به فرهنگ و جغرافیای بومی و راحتی خود، زمینه بهترین پوشش و نوع ارتباط سالم را برنامه ریزی کند. و این نوع روشنگری در آیات الهی، خود از رموز ماندگاری و تازه ماندن تعالم نورانی قرآن است.

2. تنها کتاب آسمانی تحریف نشده بشر است که دست بشر، چه عالم و چه فاسق نتوانسته برآن چیزی اضافه و یا از آن چیزی کم کند.

3. کتاب آسمانی آخرین پیامبر خدا، خاتم النبیین است و بعد از این قرار نیست پیامبری بیاید و کتابی بیاورد. بنابراین طوری خداوند تمام ملزومات هدایت را در آن گنجانده که در همه زمانها کفایت نماید.

➤ جمع قرآن

- جمع قرآن، در منابع علوم قرآنی به سه معنا بکاررفته است:
1. به خاطر سپردن و حفظ کردن آیات آن. لذا به حافظان قرآن، «جماع قرآن» نیز می گفته اند.
 2. نوشتن آیات قرآن، هرچند بصورت متفرق و پراکنده باشد.
 3. تدوین و گردآوری قرآن در قالب یک متن و نص مرتب بین الدفتین برحسب یک قرائت متواتر.

✓ در اینجا منظور از جمع قرآن ، تعریف سوم است.

➤ جمع قرآن (براساس تعریف سوم) در چه زمانی انجام شد؟

جمع قرآن بصورت کلی و تاریخی شامل سه مرحله است:

مرحله اول : عبارت است از نظم و چینش آیه‌ها در کنار یکدیگر که شکل‌گیری سوره‌ها را در پی دارد.

مرحله دوم : عبارت از جمع نمودن مصحف‌های پراکنده در یک‌جا و تهیه جلد برای آنها.

مرحله سوم : عبارت از جمع‌آوری تمام قرآن‌های نویسندگان وحی با قرائت‌های مختلف ، برای نگارش یک قرآن با قرائت واحد ، به عنوان الگو و ایجاد وحدت قرائت در آن.

جواب :

✓ مرحله اول و دوم جمع قرآن در زمان حیات رسول خدا (ص) و با نظارت حضرت علی (ع) صورت گرفته است و در زمان عثمان (خلیفه سوم) ، جمع قرآن به معنی یکسان نمودن قرائت و واحد نمودن رسم الخط قرآن صورت گرفت. (مجمع البیان طبرسی ، ج 1 ص 42/ الجامع الاحکام القرآن قرطبی ، ج 1 ص 49) . برخی از دانشمندان همچون

زرکشی ، محمدغزالی، حرعاملی، آیت الله خوئی، سیدبن طاووس، زرقانی و جعفرمرتضی عاملی و برخی دیگر از اندیشمندان اسلامی ، با طرح دلایلی از جمله دلایل ذیل ، جمع قرآن را مربوط به عصر پیش از رحلت رسول خدا(ص) می دانند :

1. حدیث ثقلین (إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَ عِزَّتِي) و امثال این احادیث از زبان مبارک پیامبر و در حیات ایشان که قرآن را با عنوان کتاب الله یاد کرده اند.
2. استفاده از نام «کتاب» برای قرآن در آیاتی از خود قرآن کریم
(بقره 2 / نساء 105 / اعراف 2 / فاطر 29 / عنکبوت 47 / حدید 25)

که دلالت بر مدون بودن آیات و سوره ها در هنگام نزول دفعی بصورت کتاب مینماید و زمان نزول آن آیات نیز همچون تمامی قرآن ، در حیات رسول خدا و بر قلب نازنین ایشان بوده است.

3. نامگذاری سوره حمد بنام «فاتحه الكتاب» یعنی ، «آغاز کننده کتاب» ، کدام کتاب ؟ قرآنی که بصورت کتاب با چینش سوره ها و آیاتی بصورت اکنون بوده که اولین آن سوره حمد است.

4. موثق بودن ، عدم احتمال وامکان تحریف قرآن و تواتر قرآن کریم در نقل آن ، در صورتی قابل اثبات است که جمع قرآن ، منسوب به زمان حیات رسول خدا (ص) باشد.

➤ نزول دفعی و تدریجی قرآن

آیات و سوره های وحی شده بر قلب رسول خدا (ص) ، به دو صورت دفعی و تدریجی نازل شده است.

نزول دفعی قرآن یعنی تمام قرآن در یک زمان و یکجا بر ایشان نازل شده که به فرموده قرآن کریم ، زمان این اتفاق فرخنده ، در ماه مبارک رمضان و در شب قدر است.

اما نزول تدریجی قرآن کریم ، به مناسبت های مختلف و در موقعیت های زمانی و مکانی خاصی صورت گرفته و با «شأن نزول» و «سبب نزول» ، ارتباط دارد.

➤ شأن نزول و سبب نزول

شأن نزول یعنی همه اشخاص یا حوادثی که قبل از عصر نزول قرآن یا معاصر با نزول قرآن بوده و آیه یا آیاتی از قرآن درباره آن نازل شده است.

سبب نزول پیشامدهایی که در پی آن آیه یا آیاتی نازل شده است. (التمهید ، ج 1 ص 254 / علوم قرآنی ص 91 و 92)

برخی تفاسیر و کتابهای علوم قرآنی هم سبب نزول و شأن نزول را مترادف دانسته اند. (روش شناسی تفسیر ص 151 و 152 / قرآن در اسلام ص 103)

➤ خاورشناسان

تاکنون خاورشناسان وقرآن پژوهان بسیاری برای مطالعه با نیت های گوناگون ،سالها از عمر خود را با بودجه های پژوهشی هنگفت ، صرف کردند از جمله این مستشرقان میتوان نام برد

○ تئودور نولدکه (Theodor Noldeke: 1836-1931) یکی از شخصیت های مستشرقان آلمانی است، که برای کتاب " Geschichte des Qorans " (تاریخ القرآن)

در بیست سالگی رساله دکترای خود را در باره ی تاریخ قرآن نگاشت 1856. رساله دکترای وی باعنوان کتاب تاریخ قرآن در 1860 انتشار یافت. وی بعد از ارایه رساله دکترای خود همچنان به پژوهش درباره تاریخ اسلام وقرآن ادامه داد. و برای دستیابی به منابع و نسخ خطی کتابهای مرجع مسلمانان سفرهایی به وین (یک سال 1856_ 1857) ، لیدن هلند (6 ماه) ، گوتا (آلمان) و برلین نمود. و مدتی را هم در کتابخانه دانشگاه گوتینگن ایتالیا گذراند... وی نزدیک به ۹۵ سال زندگی کرد و در سال ۱۹۳۰ درگذشت. حدود هشتادسال از عمرش را برای نگاشتن این کتاب ، صرف کرد. (تاریخ القرآن، تئودور نولدکه، ترجمه ُ (عربی) جرج تامر، ۲۰۰۴، بیروت، صص ۵۴-۵۵)

○ جرج سیل
متولد 1773 م ترجمه ی انگلیسی قرآن بر اساس آراء مفسران مسلمان به ویژه بیضاوی انتشار در لندن

○ پوتیه فرانسوی
م 1883 کتاب با عنوان اثرپذیری قرآن از سایر ادیان و فرهنگ زمان نزول

○ گوستاو فلوگل آلمانی
متولد 1870 م کتاب کشف الآیات قرآن
تحصیلات :الهیات، فلسفه و زبان های شرقی در لایپزیک آلمان، وین اتریش و پاریس

○ رژی بلاشر (Rgis Blachre) پژوهشگر فرانسوی 1973 م

ترجمه قرآن همراه با تلاش در راه بازآرایی سوره ها